

Анатолій Пахарев

**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ
У МАРГІНАЛІЗОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР**

*Пускать не велено сюда
простой народ.
(А. Пушкин)*

Серпневі події 1991 року, наслідком яких став розвал Радянського Союзу, відкрили нову добу в політичній історії народів колишніх союзних республік, які раптом опинилися в статусі незалежних держав. Побудова власної державності поєднувалася з формуванням владних структур у центрі й на місцях, а це означало, що почав утворюватися новий за формою управлінський прошарок суспільства. Хоча досвід перших років та першого десятиліття незалежності свідчить, що в складі керівних адміністративно-управлінських органів усіх рівнів мали велику перевагу представники колишньої партійно-радянської та господарської бюрократії, які своєчасно відмовилися від комуністичної ідеології і терміново перефарбувалися у демократів. Представники нової хвилі політиків та управлінських структур, які прийшли до влади з дисидентських кіл, змушені були об'єднатися з колишньою бюрократією, бо вона мала великий досвід управління всіма галузями суспільного життя. Таким чином, первісна пострадянська політична еліта відрізняється ідейно-політичною строкацією та невиразністю, а соціально-економічні негаразди та гострі кризи додали цій еліті поведінку шахрайства і корумпованості.

В Україні початковий процес формування управлінських еліт мало чим відрізнявся від більшості пострадянських республік. Представники всіх гілок центральних органів влади і місцевого самоврядування мали таку саму ідейно-політичну строкацію та невиразність. Шістнадцять років української державної незалежності свідчать, що сучасний перехідний період характеризується становищем, за якого ще не сформувалася політична система держави, багатопартійність поки що не спирається

на стали суспільну структуру, а правляча верхівка почувається невпевнено. Яскравим підтвердженням цього можуть бути не тільки президентські вибори 2004 р. та парламентські вибори 2006 і позачергові 2007 років, а й міжвиборчі періоди життя країни, коли правляча еліта постійно демонструвала власну нездатність ефективного управління суспільством, створивши фактично в державі гостру внутрішньополітичну кризу з реальним розколом на два непримиренних табори.

Процес формування політичних еліт ускладнюється постійним кризовим станом економіки, соціальним становищем абсолютної більшості населення (масове безробіття в більшості регіонів країни, зубожіння широкого загалу, відсутність надійного правового захисту людей тощо), падінням істинної духовності й високої культури на тлі вестернізації і запровадження низькопробних зразків масової культури, реальним якісним знищенням рівня освіти в усіх її ланках, зруйнуванням доступної для населення системи охорони здоров'я шляхом комерціалізації та цінового необмеження вартості ліків, зростанням прірви між прибутками купки нуворишів та більшістю населення — все це спровокувало і сприяло розвитку масової маргіналізації українського суспільства.

Унаслідок розвалу СРСР Україна одержала приблизно четверту частину промислово-економічного і наукового потенціалу колишньої великої держави. Виважена зовнішня політика перших пострадянських років надавала перспективу незалежній державі успішно розвиватися, спираючись на досить потужний індустріальний та інтелектуальний потенціал, хоча і виникли серйозні проблеми в сфері фінансів, ринку збуту, економічних та технологічних зв'язків. Але всі ці негаразди, хоча й дуже суттєві, можна було б подолати шляхом розумної внутрішньої та зовнішньоекономічної політики. На жаль, рожеві сподівання на швидкий соціально-економічний розквіт не справдилися. Рік за роком країна втрачала економічні показники радянських часів, особливо це стосувалося високотехнологічних галузей промисловості. Найбільш прибуткові підрозділи великих підприємств приватизувалися керівниками та їхнім близьким оточенням, до якого входили і представники владних структур, у так звані «об'єкти з обмеженою відповідальністю», а решта руйнувалася шляхом банкрутства і продажу комерційним структурам за безцінь. Сьогодні значна частина колишніх

заводів перетворена на торгові центри, в які ринув потік зарубіжних споживацьких товарів, не завжди пристойної якості. В індустріальному Донбасі та й в інших колись високорозвинених регіонах постала проблема деградації міст, в яких панує безробіття та зубожіння. Таких міст більше всього на Сході та Заході країни, тому статистика свідчить, що саме з цих регіонів найбільша частина працездатного населення виїхала працювати за кордон або в українські міста, де є будівельна індустрія чи можна влаштуватися на роботу в сферу послуг. Соціального захисту ці люди не мають, бо працюють у статусі нелегалів або напівлегалів. Та й робота ця не відповідає їхній професії, фаху та виробничому досвіду. Це зазвичай декласовані чорнороби.

Тотальна маргіналізація суспільства характеризується низкою об'єктивних та суб'єктивних причин, про які вже йшлося вище. Але соціально-економічна трансформація на бік капіталізму не є єдиною причиною маргіналізації суспільства. Молода незалежна держава фактично не здатна була створити усталені політичні та соціально-економічні структури, які були б спроможні захистити людей від пауперизації і декласування професійних працівників. Сучасні маргінали — це мільйони вчорашніх висококваліфікованих робітників, інженерів, техніків, учителів, науковців, військових та ін. Маргіналізація пов'язана також з тим, що значний прошарок населення не подолав колишнє сприйняття радянського соціально-політичного устрою й неоднозначно сприймає сучасні глибинні трансформаційні процеси, часто не здатний пристосуватися до нових умов. Це призвело до стану, коли значна частина суспільства випала із звичних соціальних інститутів і відносин, позбулася власного колишнього статусу й опинилася на узбіччі соціальної організації життя. Всілякі соціальні, економічні, політичні та духовні кризи, які є природним і частим супутником перехідних політичних систем, посилюють комплекс невпевненості помітної частини громадян, які не відчувають тривалості та надійності свого становища.

Не обійшла маргіналізація і бізнесовий прошарок населення. Процес приватизації дуже часто відбувався в умовах кримінальної реформації, яка поглиблювала маргіналізацію суспільства. Нова бізнес-еліта шляхом присвоєння загальнонародної власності у приватну руйнувала промислові можливості більшості галузей економіки, залишаючи і підтримуючи лише такі, які давали швидкий прибуток. Соціальні наслідки такої економічної

політики призвели до величезного збагачення невеликої купки олігархів та маси декласованих трудящих, більшість з яких створили армію безробітних. У суспільстві укріпилася ідеологія виживання, яка притаманна, переважно, маргіналізованому способу життя.

Маргінальні риси самої сучасної бізнес-еліти, як свідчать численні аналітичні та інформаційні джерела, найбільш очевидно виявляються в поведінці, рівні загальної і політичної культури тощо. Більшість сучасних нуворишів повторюють старовинні звичаї «диких купців». Найбільш відвертими якостями сучасної бізнес-еліти є енергійність, заповзятість та організаторські здібності, які відсунули на другий план професіоналізм, компетентність і знання своєї справи, а компенсацію цих якісних характеристик сьогодні можна здійснити шляхом найняття кваліфікованих фахівців.

Не менш властивою є маргіналізація представників адміністративно-управлінських структур, тобто сучасної бюрократії. Управлінський апарат складався з колишніх представників радянської бюрократії, які мали певний досвід управління суспільством, та представників нових політичних сил, які прийшли до влади на хвилі розвалу радянської держави і були позбавлені навіть елементарних управлінських здібностей. Таким чином, сформувався своєрідний штучний симбіоз різнополярних за освітою, життєвим досвідом, менталітетом та ін. представників державної влади в центрі й на місцях. Такий стан не міг не викликати серйозних проблем і хиб в управлінні суспільством.

Створена за часів незалежності законодавча база України окреслює основні функції діяльності і норми поведінки державних службовців. Проте законами та регламентами неможливо передбачити всі можливі випадки управлінської служби. Часто державні службовці мають приймати рішення, покладаючись на здоровий глузд, керуючись власними моральними принципами, цінностями, совістю. Найважливішими психологічним компонентом успішної взаємодії на державній службі є досягнення довіри між колегами, відповідальне ставлення до своїх обов'язків. За таких умов законодавче регулювання не є необхідним, і моральні принципи мають значно більшу силу, ніж юридичні.

Сьогодні, як свідчать численні інформаційно-аналітичні джерела, професіоналізм і компетентність значної частки державних службовців зумовлені рядом факторів: 1) невисокий рівень

загальної культури помітної частки населення; 2) досить низька політична культура багатьох прошарків суспільства; 3) недостатня політична культура владної еліти; 4) значна корумпованість корпусу державних службовців; 5) бюрократизація державного апарату; 6) помітна недовіра більшості населення до всіх гілок державної влади (за останні 2-3 роки ця недовіра значно поглибилася); 7) низький авторитет державної влади тощо. Таким чином, визначені вище та інші негативні характеристики сучасного бюрократичного апарату свідчать не тільки про рівень професійних якостей більшості управлінських службовців, а й про неприховані риси маргіналізації.

Маргіналізація, яка безумовно притаманна значній частині державних службовців, у сучасному політичному лексиконі дістала назву «люмпен-бюрократії». Дослідники проблем пострадянського державного управління підкреслюють, що ця «люмпен-бюрократія» повністю позбавлена дисциплінарних норм, а масову корумпованість приховує зовнішнім демократичним мундиром. Будучи ядром сучасної правлячої еліти, бюрократія не менше, ніж в минулу політичну епоху, застосовує силові методи управління, зберігаючи та примножуючи тоталітарні норми поведінки та психології.

Законодавчі та регламентні документи сучасної України визначають привабливе лице чиновника державної служби, що зумовлюється власними принципами, яких повинні дотримуватися представники управлінського апарату. Серед них: 1) повага до закону в поведінці, яка сприяє підвищенню авторитету влади; 2) чесність у відносинах з людьми, яка повинна виключати брехню, підступництво, лицемірство; 3) довіра у ділових відносинах та спілкуванні, яка припускає абсолютну сумлінність і особливу людську порядність державного службовця; 4) соціальна відповідальність, яка є основою моральної поведінки, а це є запорукою довіри до влади. На жаль, в умовах тотальної маргіналізації суспільства ці здорові принципи залишаються на папері, а якщо виконуються окремими представниками владних структур, то це випадкові приклади, які суспільство не запам'ятовує.

У сучасній політичній науці в Україні є різні погляди, судження та оцінки процесів елітотворення. Деякі науковці вважають, що політична еліта у часи незалежності цілком сформувалася, адже вона придбала всі необхідні ознаки: владні повноваження, панування у фінансово-економічній сфері, в засобах

масової інформації, доступ до державних таємниць, соціальні пільги і т.ін. Прибічників цієї концепції не бентежать факти, що цей управлінський прошарок суспільства значно позбавлений ідеологічний засад та не здатний на самопожертву заради загальнонародного блага та громадянської злагоди.

Є дослідники, які, навпаки, заперечують існування політичної еліти в сучасних внутрішньополітичних умовах і визначають представників управлінських структур та їхню позицію як переделіту. Можна погодитися, що сучасний діючий політикум не сформувався ще в бажаний політичний клас, але й заперечувати факт, що діючі в політичному житті сьогодні окремі особи й політичні інститути є елітарним прошарком суспільства, було б, на нашу думку, помилкою.

Автор цієї публікації, спираючись на соціально-економічні, духовні та внутрішньополітичні реалії перехідного періоду сучасності, дотримується погляду, що в Українській незалежній державі ще не створився елітарний політичний клас західного зразка. Для цього ще не створилися реальні соціальні, економічні, ідеологічні, політичні та духовні умови. Але шістьнадцять років власної державності з усіма її атрибутами, запровадження деяких демократичних заходів на основі всенародних президентських та парламентських виборів, виникнення початкових паростків майбутніх інститутів громадянського суспільства, існуюча багатопартійність — усе це створює наукове підґрунтя та явні передумови для остаточного формування політичної еліти в Україні.

Очевидно, що в сучасному політичному процесі України діють чотири групи політиків, які незгуртовані зсередини і мають суттєві внутрішні розбіжності, суперечності і навіть протистояння.

До першої елітарної групи слід віднести численну армію державних службовців або ту управлінську бюрократію, яка сформувалася в умовах незалежної державності й виконує владні функції в центральних державних органах управління та на місцях. Про шляхи формування та соціальне коріння цієї бюрократії було сказано вище. Нині політичне керівництво країни, яке приходить до влади шляхом демократичних (або напівдемократичних) виборів, не відокремлюється від численного апарату чиновників, які в розвинених західних демократіях працюють на постійній основі, не приймають політичних рішень, а лише професійно забезпечують на високому технологічному рівні управлінські функції відповідальних владних

структур. У нас зміна політичного керівництва країни, на жаль, веде до тотальної зміни чиновників-управлінців, що неминуче призводить до серйозних (навіть кризових) труднощів в управлінні суспільством. Причиною подібних внутрішньополітичних проблем є не тільки низька політична культура більшості політиків, а й ті ознаки політичної маргіналізації, про які йдеться в цій статті.

Другу елітарну групу становить політизована бізнес-еліта, яка від виборів до виборів набирає щораз більшої ваги в політичному житті й участі у політичних інститутах держави. Володіння величезними фінансовими можливостями відкриває перед бізнесменами двері майже всіх управлінсько-владних структур, а комерціалізація, фактично, всіх сторін нашого життя-буття вирішує на користь великих грошей найважливіші політичні виборчі кампанії країни. Але розглядати сучасну українську політичну бізнес-еліту як щось монолітне та згуртоване не має сенсу. Сучасна бізнес-еліта в українській політиці — це різні угруповання політиків-бізнесменів, які перебувають у стані конкуруючих суб'єктів. Боротьба цих угруповань за владу, в тому числі за допомогою залежних засобів масової інформації, є боротьбою за здійснення більш ефективного контролю над фінансово-економічними ресурсами країни заради прибутків та понадприбутків. Ідеологічні засади політичних бізнес-елітних угруповань не мають чіткої орієнтації, хоча лібералістські ідеї в їхніх програмах існують.

Третя елітарна група сучасної української політики формується на основі активістів впливових політичних партій, хоча формування партійних еліт відбувається важко, з численними труднощами й складнощами. Створена за часів незалежності українська багатопартійність, яку деякі аналітики ототожнюють з партійною системою і вважають величезним демократичним завоюванням, реально не є партійною системою. Наявність за списками Мінюсту в країні до 140 політичних партій (ця цифра коливається залежно від виборчих кампаній) свідчить не стільки про розквіт демократії, скільки про низьку політичну культуру політизованих прошарків населення, амбітність різного роду дрібних ватажків, які намагаються створити будь-яку невеличку, але власну партійку. Це теж наявні рецидиви або нерозумної ментальності, або того ж маргіналізму. Тому в країні налічується не більше 10-12 політичних партій, які мають власну

ідейно-політичну орієнтацію, більш-менш зрозумілу соціально-економічну та інтелектуальну програму дій, сформовані центральні керівні органи та розгалужені систему місцевих організацій, власні інформаційні та теоретичні видання, електоральну базу. Інші, так звані «партії», — це переважно віртуальні фантими або невеличкі угруповання місцевого значення, які більше нагадують політичні клуби та гуртки.

Відсутність в Україні чіткого та зрозумілого закону про політичні партії та політичні об'єднання гальмує процес політичної структуризації як владних структур, так і суспільства загалом. Ми дуже захоплено орієнтуємося на західні демократичні цінності і не бажаємо зрозуміти, що західна демократична система ґрунтується на партійних засадах, які й сформували структурованість влади та суспільства. На жаль, в Україні сьогодні з'являються горе-теоретики, які закликають до департизації та деідеологізації. Ці вкриті мохом ідеї виникали колись в Європі, але від них європейська цивілізація дуже швидко відмовилася, а ось нашим сучасним політичним недоросткам такі ідеї видаються привабливими. Ідейно-політичному розброду в суспільстві сприяє організаційно-політична невизначеність українських загальнонаціональних лідерів щодо проблем структуризації суспільства і створення оптимальної партійної системи. Наявне коливання між демократією та авторитарними важелями управління суспільством. А деякі лідери не проти запровадити і диктаторські методи управління. Подібні настрої та прагнення також яскраво свідчать про риси маргіналізованості певних представників вищих ешелонів політичного бомонду.

До четвертої групи політичної еліти України можна віднести представників академічної науки і творчої інтелігенції, котрі не виступають самостійним політичним об'єднанням, але відіграють значну роль у політичному житті суспільства. Видатні вчені, відомі письменники та діячі мистецтва, популярні журналісти та інші представники інтелектуального прошарку населення є дуже привабливими персонами в будь-якому передвиборчому списку, а своїм обранням у владні структури вони, безумовно, значно підвищують інтелектуальний рівень даних органів управління. Таким чином, політизована наукова і творча інтелігенція є суттєвим фактором формування та розвитку національної політичної еліти і своєрідною надійною запорукою в подоланні наслідків маргіналізації суспільства.

Підводячи підсумок даної публікації, можна констатувати, що процес становлення і формування нової політичної еліти в Україні проходить болісно й суперечливо, а його розвиток зумовлений низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників, серед яких:

— вперше в світовій політичній історії відбувається перехід від соціалістичної політичної системи до капіталістичної, і такого суспільно-політичного досвіду ще не було;

— пострадянській владі не вдалося своєчасно висунути привабливу модель розвитку, яка враховувала б інтереси різних соціальних верств населення і запропонувала б нову систему духовно-моральних цінностей, замість реального соціалізму;

— управлінські державні органи допустили багато помилок і прорахунків за час становлення ринкових відносин;

— вузькокорпоративні інтереси й непомірні амбіції більшості політичних лідерів та організацій;

— негативне ставлення з боку абсолютної більшості народу до політичної влади та її повноважних представників в умовах гострих кризових соціальних проблем і зубожіння, безробіття, соціальної незахищеності і т.ін.

Становлення і розвиток нового соціально-політичного ладу передбачає створення політичної еліти нового типу, яка відповідала б завданням справді демократичного суспільства.